

NƏZİRƏ VƏ TƏXMİSİN ORTAQ VƏ FƏRQLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Klassik ədəbiyyatın geniş yayılmış formalarından olan nəzirə təxmis Azərbaycan lirikasında da intişar etmişdir. Nəzirə və təxmis Füzuli yaradıcılığında önəmli yerə sahibdir. Xələfləri də Füzulinin bu ənənəsini davam etdirmişlər. Məqalədə nəzirə və təxmis Füzuli yaradıcılığında yeri və onların xələflərinə təsiri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: nəzirə, təxmis, Füzuli, lirika, ənənə

Giriş

Klassik ənənəvi mövzular ədəbiyyatın hər bir inkişaf dövründə, ictimai-siyasi, ədəbi mühitin tələbləri çərçivəsində öz yaşamını qoruyaraq saxlamışdır. Bu mövzular Azərbaycan lirikasında öz inikasını *nəzirə, təxmis, təzmin, təbdil, iqtibas, tətəbbö* və sair ənənələr formasında davam etdirilmişdir. Bu məqalədə məqsədimiz nəzirə və təxmislərdən bəhs etməkdir.

Əsas hissə

Nəzirə (نظيرة) sözünün mənası *bənzətmə* deməkdir və nəzirə dedikdə, hər hansı əsərin təsiri altında yazılmış əsərlər nəzərdə tutulur. Ədəbiyyatda həm lirik, həm də epik janrda nəzirə ənənəsi geniş yayılmışdır. Professor Mehdi Kazımovun göstərdiyi kimi, “*rəngarəng və mürəkkəb bir mənzərəsi olan farsdilli ədəbiyyatı yüzilliklər ərzində poetik sözün tanınmış ustalarının əsərlərinə yazılmış çoxsaylı nəzirələrsiz təsəvvür etmək mümkün deyil*” [12, s.169]. Bir çox tədqiqatçıların təsdiq etdiyinə görə, bir şairin digərindən təsirlənib onun əsərinə bənzətmə kimi yazdığı nəzirə orijinalı formal cəhətdən təkrar etsə də, ideya, bədii xüsusiyyət baxımından müstəqil və orijinal ola bilər.

S.Şıxıyeva nəzirələrin özünəməxsusluğunu aşağıdakı şəkildə qeyd edir: “*Nəzirə üçün, bir qayda olaraq, şeir texnikası baxımından mürəkkəb əsərlər seçilirdi. Nəsiminin nəzirələrində isə onun daha çox ideya baxımından mürəkkəb qəzəllərə meyilləndiyi görünür. Şairin türkcə divanında nəzirələr mövzu baxımından çeşidli – dünyəvi, irfani, hürufilik və bu istiqamətlərin müxtəlif şəkillərdəki sintez və kombinasiyalarından ibarətdirsə, farsca divanındakı nəzirələr mövzu baxımından, əsasən, fəlsəfidir*” [8, s.44].

Onu da qeyd edək ki, ədəbiyyatda, bəzən, nəzirə ilə tərcümə arasında dəqiq sərhədlərin olmaması fikrinə rast gəlinir. Amma onları bir-birindən kəskin fərqləndirən cəhətlər var və əsərə nəzirə yazan müəllif əsəri tərcümə edənə nəzərən daha sərbəstdir. Nəzərdən keçirdiyimiz qaynaqlara əsasən, “*... orta əsrlər ədəbiyyatında bir sıra ədəbi əsərlər nəzirə ilə tərcümə arasında tərəddüd edirdi. Bu konkret tarixi bir şəraitdə və tarixi bir zaman kəsimində belə olmuşdur. Nəzirə heç vaxt tərcümənin forma müxtəlifliklərindən biri olmamış və ola bilməz*” [10, s.42].

Şərq ədəbiyyatında Azərbaycan intibah dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri olan Xaqani Şirvaninin və Nizami Gəncəvinin əsərlərinə saysız nəzirələr yazılmışdır. Məsələn, Xaqaninin “Şiniyyə” qəsidəsi ən çox nəzirə yazılan əsərlər sırasına daxildir. Akad. Y. E. Bertels bu qəsidənin Yaxın Şərq ədəbiyyatına göstərdiyi böyük təsiri belə vurğulamışdır: “*Qəsidənin bəhrini və qafiyəsini saxlamaqla ən görkəmli şairlərin ona nəzirə yazmaq cəhdlərini qeyd etsək, bu qəsidənin Yaxın Şərq ədəbiyyatı üçün necə böyük əhəmiyyət daşıdığı anlaşılır. Mənə bu müəlliflərin nəzirələri məlumdur: Əmir Xosrov Dəhləvi (onun nəzirəsi “Mir’ət əs-Səfa” adlanır), Əbdürrəhman Cami, Mir Əlişir Nəvai,*

İmadəddin Nəsimi, Füzuli” [11, s.63]. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərə yazılan nəzirələrin də sayı çoxdur. Öz sələfləri kimi Füzuli də klassik ədəbiyyatda elə əsərlər yaratmışdır ki, özündən sonra gələn şairlər bu əsərlərə cavab yazmadan keçməyiblər.

Təxmis klassik poeziyanın lirik janrlarından biridir. Sözün kökü ərəb əsilli (تخميس) olub, *beş hissəyə bölmə* kimi tərcümə olunur. Təxmisə qoyulan tələb də məhz bu janrda yazılan əsərlərin beş hissəyə bölünməsi ilə bağlıdır. Adətən, beş bənddən ibarət bu şeir növündə bəndlərdəki misraların sayı beş olur və birinci, ikinci, üçüncü misralar şeir müəllifinin özü tərəfindən yazılır, dördüncü, beşinci misralar isə örnək əsərdən götürülür. Təxmis müəllifi əlavə etdiyi misraları orijinal əsərin məzmun və formasına uyğunlaşdırmağa çalışır. Təxmis əvvəldən sona qədər eyni vəznə – örnək şeirin vəznində yazılır. Son bənddə nümunə əsərin və təxmisi müəllifinin təxəllüsləri qeyd olunur. Bir sıra tədqiqatçılar təxmisi nəzirənin bir növü hesab edirlər. Belə tədqiqatçılardan olan Fazil Seyidov “Füzuli qəzəllərinə yazılan təxmisi və nəzirələr” adlı məqaləsində təxmisi yazmağın nəzirə yazmaqdan daha çətin olduğunu göstərir: “*Təxmisi nəzirə yazmaqdan daha çətinidir. Füzulinin bir qəzəlini təxmisi etmək böyük məharət və ustalıq istəyir. Təxmisdə əsas şeirin bir beytindən əvvəl gələn üç misra beytin vəzn, qafiyə və rədifinə, həm də fikir və mənası ilə uyğun olmalıdır*” [7, s. 338]. Həm nəzirə, həm də təxmisi yazarkən örnək götürülən əsərin formal cəhətlərinə, vəzn, qafiyə və rədifinə, eləcə də mümkün olduğu qədər məzmununa uymaq vacib şərtidir. Hər iki janrda orijinal əsərin təqlidi vardır.

Bəzi tədqiqatçılar təxmisi müstəqil janr hesab etmədikləri halda, bəziləri bu fikri doğru hesab etmirlər: “*Şeirin bu növünə düzgün qiymət verməyə bəzi tədqiqatçılar çox zaman onu təqlid kimi qəbul etmiş, belə şeirlərdə orijinal fikir, təzə məna və məzmun axtarmağın əbəs olduğunu sübut etməyə çalışmışlar. Düzdür, təzmin olunan elə şeirlər vardır ki, onların səviyyəsi son dərəcə zəif olduğu üçün müəllifinə şöhrətdən daha çox nədəmət gətirmişdir... şairlərin təxmisi yazmasını həm özlərini sınaması, imtahan etməsi, həm də müxatibinə bənzəməyə çalışması, onunla müqayisə olunmaq istəyi kimi də qiymətləndirmək olar*” [6, s.43].

Həm təxmisi, həm də nəzirə təzminin bir növü kimi qəbul edilə bilər. Təzmin, hər hansı bir əsərdən bir hissəni əsərə gətirməkdir. Əziz Mirəhmədov yazır: “*Təzmin – başqa şairin bir misrasını, yaxud beytini əsərdə eynilə işlətməkdir. Alınmış misra, ya beyt əsərin məzmun və kompozisiyasının üzvi tərkib hissəsinə çevrilməlidir*” [9, s.202]. Bu cəhətdən yanaşsaq, təxmislər təzminin bir növü kimi qəbul edilməlidir. Çünki bu şeirlərin beş misradan ibarət hər bəndinin iki misrası mütləq örnək əsərdən götürülməlidir. Nəzirə yazan bəzi müəlliflər də (məsələn, Qövsi Təbrizi) təzminin qaydasına uyğun örnək götürdükləri şeirin misralarını olduğu kimi öz əsərlərinə gətirmişlər.

Klassik ədəbiyyatda görkəmli şairlərin əsərlərinə saysız şəkildə nəzirə və təxmislər yazılmışdır. Bəzən təsir altında yazılan əsərlər o qədər məharətlə işlənirdi ki, hətta örnək əsəri belə kölgədə qoyurdu. Tədqiqatçılar haqlı olaraq göstərirlər ki, şairlər nəzirələri – cavabları sənətdə kiminləsə yarışa girmək, hətta kimisə keçmək məqsədi ilə yazırdılar: “*Yayılmış anlamıyla nəzirə daha çox şeirdə müşahidə edilir və orijinal əsərlə eyni vəzn və rəvidə olur. Əksər hallarda onu üstələmək məqsədilə qələmə alınır. Bəzən də nəzirəylə eyni dəyərdə olan bir əsər ortaya qoymaq, üstün olmaq və ya ona hiss edilən diqqəti ifadə etmək üçün yazılır*” [11, s.455].

Ədəbiyyat tariximizdə yazılan nəzirələrin və təxmislərin əsas poetik məxəzi Füzulinin əsərləri hesab olunur. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatında nəzirə deyərək ilk növbədə ağıla gələn şair Füzulidir. Çünki yaradıcılığa Şahiyə, Süruriyə, Həbibiyə yazdığı nəzirələrlə başlayan, eləcə də öz sələflərinin əsərlərini təxmisi edən şair elə bir ədəbi məktəb yaratmışdır ki, özündən sonra gələn şairlər bu məktəbin təsirindən çıxıb bilməmiş, onun əsərlərindən hər cəhətdən bəhrələnmişlər. Azərbaycan şairlərindən XVI-XVII əsrlərdə yaşamış Sadiq bəy Sadiqi Əfşar, Məhəmməd Əmani, Yusif bəy

Ustaclu, Rəhməti Təbrizi, Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Vəhid Qəzvini, Mövci Əhəri, Mirzə Saleh Təbrizi, Təsir Təbrizi, Şükri və başqaları böyük şairin əsərlərinə nəzirələr yazan şairlər sırasına daxildirlər. Xüsusilə XVII əsrdə yaşamış görkəmli söz ustası Qövsü Təbrizin 4700 beytdən ibarət anadilli divanında Füzuli qəzəllərinə yazılmış nəzirələr mövcuddur. Qövsü əksər hallarda Füzuli qəzəllərinə yazdığı nəzirələrin son beytlərində hörmətlə şairin adını çəkir və onun şeirindən bir mısranı iqtibas edir.

Bu həman rəna qəzəldir kim, Füzuli söyləmiş:

“Doğru derlər, hər zəman bir aşıqın dövranıdır”. [5, s. 95]

Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, görürük nəzirə yazmaq ənənəsini Füzuli özü də davam etdirmiş və xələflərinə ötürmüşdür. Onun Şahiyyə yazdığı nəzirə :

Guşeyi-əbrulərində çeşmi-cadularmıdır?

Yoxsa girmiş yayə tirəndaz hindularmıdır? [2, s. 381]

Füzulinin Nəvaiyyə yazdığı görgəc qəzəli də Azərbaycan lirikasında mühüm yer tutur:

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc,

Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc. [2, s.84]

Füzulinin Nəvaiyyə yazdığı görgəc rədifli qəzəlinə Qövsü Təbrizi də nəzirə yazmışdır:

Əldən gedərəm sərv-i xuramanunu görgəc

Dildən düşərəm qönçəyi xəndanını görgəc. [5, s.34]

Bununla yanaşı Füzuli Həbibiyə təxmis yazmışdır:

Ta cünun rəxtin geyib, tutdum fəna mülkün vətən,

Əhli-təcridəm, qəbul etməm qəbavü pirəhən,

Hər qəbavü pirəhən geysəm misali-qönçə mən.

“Gər sənincün qılmasam çak, ey büti-nazikbədən!

Gorum olsun bu qəba ənimdə pirəhən kəfən”. [2, s.344]

Saib Təbrizi yaradıcılığında könlümü rədifli qəzəli Füzulinin könlümü rədifli qəzəlinə nəzirə hesab olunur:

Saqiya, meydən rüfu qıl çak bulmuş könlümü,

Qıl yuvası qan ilən peyvənd üzülmüş könlümü. [4, s.30]

Füzuli:

Giryədir hər dəm açan qəmdən tutulmuş könlümü,

Əşkdir xali qılan qan ilə dolmuş könlümü. [2, s.305]

Sonrakı dövrlərdə də ədəbiyyatımızda Füzuli ənənəsi davam etdirilmiş, onun təsiri ilə çoxsaylı şeirlər meydana çıxmış, qəzəllərinə nəzirələr yazılmışdır. XIX əsrdə, xüsusilə də, ədəbi məclis şairlərinin yaradıcılığında Füzuliyə yazılan nəzirə-cavabların sayı xeyli artdı. Bu nəzirələrdən bəziləri (məsələn, S. Ə. Şirvaninin nəzirələri) dəyərli əsərlər kimi qiymətləndirilsə də, bəziləri sözcülüyə yol verən epiqonçu ədəbi nümunələr idi, yəni Füzuli təsiri ilə yazılan qəzəllər, füzuliyənə şeirlər sayca çox olsa da, Seyid Əzim istisna edilməklə, “... yazılmış nəzirələrin heç biri Füzuli şeiri səviyyəsinə, nəzirəçilər isə Füzulinin qalxdığı yüksəkliyə qalxa bilməmişlər” [1, s.32].

Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığında eylədin rədifli qəzəl Füzulinin eylədin rədifli qəzəlinə nəzirə sayıla bilər:

Cəm ikən rüxsarüvə zülfün pərişan eylədin,

Məndən ey gül, ol cəmalüllahı pinhan eylədin. [3, s.234]

Füzuli:

Ey məh, mənimlə dustlərim düşməm eylədin,

Düşməm həm eyləməz bu işi kim, sən eylədin. [2, s. 190]

Müxtəlif dövrlərdə yaşamış şairlər Füzuli yaradıcılığından hər zaman bəhrələnmişlər. Bu bəhrələnmə və təsir özünü fərqli şəkildə göstərmişdir. Lakin nəzirə və təxmis ənənəsi Füzuli yaradıcılığında daha çox canlanmışdır.

Nəticə

Nəticə olaraq onu deyə bilərik ki, Füzuli Azərbaycan lirikasında nəzirə və təxmis ənənəsini öz yaradıcılığında həm davam etdirmiş, həm də gələcək nəsillərə ötürmüşdür. Və Füzuli qəzəllərinə xələfləri hər zaman nəzirə yazmaqla onun əsərlərinin aktuallığını qorumuşlar.

Nəzirə və təxmis təzminin bir növü sayılmışdır. Nəzirə və təxmisin fərqli cəhəti odur ki, təxmis örnək şeirin önünə 3 misra əlavə etməklə yazılır, nəzirə isə örnək şeirə bənzər yeni şeir yazılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əkbərov, Z. Klassik irs və müasir ədəbiyyat. / Z.Əkbərov. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – 180 s.
2. Füzuli M. Əsərləri. Altı cild. I cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
3. Şirvani S.Ə. Seçilmiş əsərləri. I cild, Bakı, Avrasiya press, 2005, 400 s.
4. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2004, 256 s.
5. Təbrizi Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 328 s.
6. Kərimov, R. Sədi Sani Qarabağının həyatı və bədii irsi// R.Kərimov, İ.Vəliyeva. Sədi Sani Qarabaği: Əsərləri. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – s.3-69
7. Şıxıyeva S. Nəsiminin sələfləri ilə “mübahisələri” (1) № 1-2. Elmi Araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu). Bakı, Elm, 2000, s.44-49
8. Mirəhmədov Ə. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 1998, 240 s.
9. Mirzəyev A. Azərbaycan bədii tərcümə tarixində Füzuli mərhələsi. filologiya elmləri doktoru dis. Bakı, 2012, 293 s.
10. Türkiyə Diyanet Vəqfi İslam Ansiklopedisi. Cild 32, İstanbul, 2006, 590 s.
11. Бертельс Е. Э. Избранные труды. Низами и Фузуди, Москва, Издательство восточной литературы, 1962, 561 с.
12. Кязимов М. Последователи Низами. Баку, Азернешр, 1991, 232 с.

**AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
E-mail:elekberova.lale@mail.ru*

Lala Alekberova

COMMON AND DIFFERENT FEATURES OF NAZIRA AND TAKHMIS

Nazira takhmis, one of the widespread forms of classical literature, has also appeared in Azerbaijani lyrics. Nazira and takhmis have an important place in Fuzuli's creativity. His successors also continued this tradition of Fuzuli. The article examines the place of Nazira and takhmis in Fuzuli's creativity and their influence on their successors.

Keywords: *nazira, takhmis, Fuzuli, lyrics, tradition*

Лала Алекберова

ОБЩИЕ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ЧЕРТЫ НАЗИРЫ И ТАХМИСА

Назира-тахмис, одна из распространенных форм классической литературы, также встречается в азербайджанской лирике. Назира и тахмис занимают важное место в творчестве Фузули. Его преемники также продолжили эту традицию Фузули. В статье рассматривается место назирь и тахмиса в творчестве Фузули и их влияние на его преемников.

Ключевые слова: *назира, тахмис, Фузули, лирика, традиция*

Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir.

İlk daxilolma tarixi: 17.04.2025

Son daxilolma tarixi: 23.05.2025